

Софія ГРИЦА

Так ставити питання дозволяє наявність біблійно-євангельських текстів в репертуарі українських епічних співців, кобзарів і лірників, витоки діяльності яких йдуть з епічної традиції часів Київської Русі та тривалого історичного спілкування українців з культурами Балкан і передньої Азії. Це питання ми частково розглянули в монографії “Мелос української народної епіки” (1979), у статті “Кореспонденція духовних віршів, псалмів і дум в усному епічному виконавстві” (1999). Відомо, що Павло Житецький у своїй праці “Мысли об украинских народных думах” (1893) обстоював тезу про генетичний зв’язок дум з середовищем старців, які жили при церковних шпиталях, які, на його думку, могли бути творцями козацької епіки. Гіпотеза, нав’яна клерикальними ідеями, природна річ, не могла розраховувати на підтримку в колах учених історичної школи кінця ХІХ ст., таких як М. Драгоманов, В. Антонович, І. Франко, О. Перетц та ін., які займалися насамперед історичним підґрунтям дум. І це спрямування праць названих учених мало принципове значення у висвітленні історизму дум, їх національної ідеї та відношення до дійсності. Жанр остаточно сформувався в епоху козаччини і визвольних війн проти турецько-татарських нападів та польсько-литовського гніту. Думи є воістину органічним синтезом багатовікової української поетичної і музичної фольклорної традиції та індивідуальної творчості талановитих індивідів з народу — епічних співців, які неординарністю і харизматичністю своєї діяльності імперативно легітимували авторитет, істинність та життєву спроможність українського думового епосу, що дійшов до сучасності разом з інститутом кобзарства. Його остаточно самовизначення, крім усього, співпало з періодом пасіонарного спалаху енергії українського народу в ХVІ-ХVІІ ст. Проте, мова дум, їх структурні особливості, увібравши різночасові нашарування, яким властиво знімати чи приглушувати звучання начал, мають, глибоке історичне коріння, старше за новітню крону їх змістовного наповнення. Вони виявляють генетичний зв’язок не тільки з народними голосіннями, як доводив Ф. Колесса, що виступив з альтернативною

теорією проти П. Житецького, з народними піснями, як вважав Л. Лісовський. Не заперечуючи аргументованих гіпотез попередніх учених, слід взяти до уваги давні зв’язки дум з агіографічною літературою раннього середньовіччя. За мелосом, що здатний утримувати кодову інформацію довше, ніж текст, думи виявляють риси спільності з модусом мислення слов’янського Півдня та Близького Сходу.

Згадана гіпотеза Житецького не була, отже, позбавлена раціонального зерна, зважаючи на сильний вплив духовної літератури на світську, який поширювався в Україні через монастирі, мандрівних богомолів, калік, виконавців духовних творів, через співців, які, як пише П. Безсонов, автор найбільш повного минулому видання духовних віршів і псалмів “Калеки перехожие” (1861-1863), належали до найстарших носіїв духовного епосу у Слов’янщині. Давня духовна наративна творчість з часів прийняття християнства у Славії, література всіх слов’ян базувалася на староцерковнослов’янській мові. У Х-ХІ ст. люди читали, проповідували і молилися цією мовою¹, то ж не було у староцерковнослов’янський період мовного бар’єру. В ту епоху, відзначають філологи, важко й локалізувати мову давньоцерковного тексту і текст як такий, оскільки єдність давньоцерковної літературної моделі була сильнішою за місцеві особливості. Вдається це відстежити і в новіших записях духовного репертуару ХІХ-ХХ ст., в Україні, де традиції розспівування духовних псалмів зберегли давню архаїчність (у народі узвичаїлась назва “псалма”). Наведемо євангельську псалму про Михаїла Архангела², яку рецитувала Івга Христенко із гурту лірників Валківського р-ну на Харківщині. Від них у 30-х рр. записував думи і псалми В. Харків, у транскрипції якого подаємо цей зразок (Нотний приклад № 1). Псалма закінчується молитовним зверненням до слухачів подати милостиню “на полотенце”.

За своїм ритмо-мелодичним складом, формальним типом речитативу, за наявністю характерних хроматичних послідовок — с h as g та as h c d псалма дуже близька до дум. Такою ж спорідненістю з думами з погляду нерівноскла-

Ка - ко при по - слє - днє - му дні на стра - шно - му су - ді то - гда всей мір во - спла - че(ть)і во - зри - дає(ть)

на бі - зме - ртної час же по - ми - шля - ст.

А як при - йде час, стра шно - є вре - мя в жи - ті - є на - ше по - слє,

то - г(і) - да си - льно зе - мля по - тря - се - ться, бе - ло - ї ка - мінь ро - спа - де - ться,

за - ві - си пре - сто - льні во - зру - ша - ться, і с не - бес же зйо - зди во - ско - тя - ться,

то - гда нас не бу - (де) то - гда про - те - че рі - ка во - гнем по - жрет всю тварь зе - мну - ю.

Нас не бу - де ні - ко - го на сві - (ті), а [?] Мі - ха - іл [?] А - рха - нгел

[?] на Сі - йо - нську - ю го - ру се - ми гла - сну - чю тру - бу вос тру бить, [?]

од гро - бу воз - бу - дить: - Ста - но - ві - те - ся ви пра - ве - дни - ї і ду - ші по пра - ву - ю сто - ро - ну,

[?] ду - ші по ле - ву - ю. Що пра - ве - дно - ї ду - ші ра - ду - ю - ться,

ве - се ля - ться, сті - хі хе - ру - ви - мські по - ють. А гре - шні - ї ду - ші пла - чуть - ри - да - (ють),

на без - сме - ртний час спо - ми - шля - ють.

Ах, ти мати, си ра - я зе-мля, на що ти нас по-ро-ді-ла... [?]

Ре - че то їм пре-свя-та-я Бо-го-ро-ди-ця: - Ах ви ра - би не-до-сто-йні.

Ви ж(и) на бе-ло-му све - ті жи - ли й про-жи - ва - ли, на бо-жо-ї храм не на-да-ря-ли,

і ні - щих ви (у)вбо - гих не на - ді - ля - ли,

і стра - льно - го і да - льно - го в дом не прий - ма - ли.

Ви свя - ту - ю ве-че-рю на ву-ли ці про-гу-ля - ли, свя-ту-ю у - тре-ню

в по-сте лі про - і - спа - ли. А свя - ту - ю ве - рню на ву-ли-ці про-гу - ля - ли,

свя - ту - ю ву - тре - ню в по - сте - лі про - і - спа - ли...

Рукописні фонди ІМФЕ, ф. 6-4, од. зб 194. - Арк. 40-41.

дової структури поетичного тексту, за принципом формульно-варіативного розвитку речитативу відзначається й інша "Псальма про Лазаря" із згаданої колекції В. Харкова, що її співав лірник В. Гончар. У тій же манері він рецитував думи "Про Марусю Богуславку", "Про сестру і брата", "Про вдову і трьох синів".

На жаль, не маємо автентичних записів співу біблійних псалмів із найдавніших часів³. Проте у наявних вербальних текстах, поезиці,

синтаксисі цих творів є елементи, які дають уявлення, як вони могли звучати, особливо, коли взяти до уваги не тільки їхній зміст, але й геопростір, в якому вони побутували, модули мислення етнічних середовищ, шляхи, якими мігрували, як стикалися з місцевою народною традицією, впливаючи на неї, або ж навпаки, піддаючись фольклоризації.

Ми далекі від нав'язування теологічної доктрини думам, які є цілком світським народ-

ним мистецтвом. Йдеться лише про поглиблення погляду на стильові витoki дум, які будучи найсильніше закоріненими у центрально-східних районах України, як видно, щодо стилю не оминули зв'язків з дуже давніми мовно-поетичними традиціями Переднього Сходу і Півдня Слов'янщини, на чому вже наголошувало у наших розвідках "Часові і територіальні нашарування в словесно-музичній епіці" (1974), "Народний професіоналізм", (1991). "Думи в міжетнічному діалозі" (1995). До ознак сходжень поміж думами і біблійними псалмами слід віднести типові для тих та інших: а) прозо-подібне, псалмодично-риторичне мовлення квантитативного типу із наявністю вільного нерівноскладового вірша і засадниче пристосування мелосу до ритму тексту і слів; б) виконання псалмів під гуслі, як про це неодноразово мовиться в Старому Завіті; дум — у супроводі музичних інструментів — кобзи чи ліри; в) рушієм у тих та інших творах є т. зв. *verbum dictionis* — дієсловна рима; г) часті інверсії, полісидентони, гомеоптотони; д) речитативне співомовлення та наявність хроматизованого дорійського ладу.

Україна мала дуже давні зв'язки з Балканами і Сходом⁴ ще задовго до турецько-татарських війн, з якими дослідники пов'язують турецькі впливи на українську культуру. Колесса у вступі до "Мелодій українських народних дум"⁵ наводять ряд турецьких, болгарських, сербських народних мелодій, які безперечно вказують на такі зв'язки. Проте мова в даному разі могла б іти не про переймання цього типу мелодій одним народом від іншого, а про спільний модус мислення⁶, що утривалився у відзначеному просторовому ареалі⁷. До нього входив і український етнос, який заселяв причорноморські степи. Українська північ — Київське, Чернігівське, Сумське Полісся — не знало вільного речитативу з мелічною орнаментикою та хроматичного ладового модусу і надавала перевагу діатонізму. Про це свідчать і поодинокі зразки дум з Чернігівщини — про удову О. Рубця, про Коновченка в рідкісному пентатонічному ладі, початок думи Про Ганджу Андибера — обидва в запису К. Квітки (два останніх вперше опубліковано у нашій статті "Про стильові нашарування в музиці дум" (1971). Згадки про мандри давньоруських богомолів, калік на Схід, у святі землі, ма-

ють місце ще у ранньому середньовіччі, з володимирських часів у билинах "київського циклу":

*Начинали калики нарежатися
Ко святому граду Йерусалиму,
Сорок калик их со каликою.
Становилися во єдиний круг,
Оне думали думушку єдиную.
А єдину думушку крепкую...
Во Ердань-реке искупатися.
Нетленною ризою утеретися...
Пошли калики в Ерусалим-град.
А идут неделю уже споряду,
Идут уже время немалое,
Подходят уже они под Киев-град,
Сверх тоє реки Черєги,
На єго потешных, на островах
У великого князя Владимєра...*

Древние российские стихотворения собранные Киршею Даниловым. — М., 1977. — С. 121.

Про це також: у билинах: "Василий Буслєв молиться єздил" — Там само. — С. 91-98; "Голубина книга сорока пядєнь" (біблійні перекази про створення світу). — Там само. — С. 210 та ін.

У зв'язках культури України з Півднем і Сходом було два важливих етапи: перший — співдії з країнами Балкан, Кавказу і азійського Сходу ще в доісторичний період та в період прийняття християнства і зближення з греко-візантійським та передньоазійським античним світом, який у ті часи розглядався як єдине ціле з європейським; другий — визвольних війн з мусульманським Сходом в XV-XVII ст. У пам'яті українського народу другий залишив особливо глибокий слід у зв'язку з епохою козацької реформації, що змінила хід розвитку української історії та культури, відродивши водночас давній інтерес до Сходу, до "сарматизму", котрий захопив і сусідні європейські країни. У південних українських землях, де українці не припиняли спілкування з південнослов'янським, грецьким, татарським та народами ближчого сходу, ці зв'язки були помітними у різних ділянках духовної та матеріальної культури, в тому числі у музиці.

Біблійні елементи в поезії дум. Чи випадково кобзарі і лірники називали думи історичними псалмами, притчами, які мають відповідники у Біблії, а не думами? Хоча лексема "дума" має місце вже у Початковому літописі, у ряді літературних джерел XVI ст., назва жанру увійшла в українські літературу і побут лише після

пали, / А ни одного козака с межи виська не втеряли. / Оже то тоди Олексий Попович на чуда вихожає. / Бере святое письмо в руки, читає, / Всих простих людей на все добре навчає..." (Грушевська К. — Там само, Т. 1. — С. 65.). Сюжет має віддалений зв'язок з легендою ще з VII віку до н. е. часів правління царя Ашурбаніпала — про великий потоп, яка із вавилонської версії перейшла в один із найдревніших епосів світу про Гільгамеша¹³.

Біблійні притчі про багатія і Лазаря, про блудного сина (Див. Євангелія від св. Луки. — Біблія. — Там само. — С. 96, 98), які постійно були в репертуарі кобзарів і лірників не тільки моралістичним духом, а й окремими мисленневими квантами проходять у тексти дум. Багатий просить на поміч брата Лазаря: "Змилуйся, отче Аврааме і пошли мені Лазаря — нехай умочить у воді кінця свого пальця і мого язика прохолодить, бо я мучуся в полум'ї цім". (Євангеліє від Луки, Біблія. — С. 98). Той же мотив маємо в думі про самарських братів: " — Прошу я тебе, братику моїй родненькій... / Добре ти учини: / Хоч із речки Самарки, або з криниці Салтанки / Холодної води знайди, / Рани мої постріляння да порубани окропи, охолоди". (Грушевська. — Там само, Т. 1. — С. 141).

Відома притча про скорботу пастуха за загубленою вівцею та про його радість, коли вона знайшлася (Із Євангелія від Луки. Біблія., там само. — С. 96), можливо, була прототипом відомої у пастушому фольклорі горян південно-східних слов'янських і неслов'янських народів балади на цю ж тему, яку в українській фольклористиці вважають сатиричною думою. Цікавий зразок програмної інструментальної п'єси для сопілки з таким же сюжетом (про загублену і знайдену вівцю) із щедро орнаментованою імпровізаційного характеру мелодією, схожою з мелодіями дум, у дорійському ладі з хроматизмами, подав О. Кольберг від Тимка Чупруна у праці "Рокucie". — Т. III. — С. 69-70, № 722, 723 з ремаркою про виконавця: "чабан руський з Покуття з Буковини". Цей цікавий зразок свідчить про взаємовпливи інструментальної та вокальної музики у дуже давній пастушій культурі, бо й у карпатських співанках знайдеться немало близьких до наведеної інструментальної вокальних мелодій. (Пор. наш за-

пис співанки про Довбуша. — "Мелос укр. народної епіки". — С. 83). Для Біблії типовою є тема пастівництва, як одного з найстарших занять людства, про нелегку працю пастухів. Турботи Бога народу прирівнюють з турботою доброго пастуха про своїх овець.

Ми свідомі того, що переклади Біблії не можуть адекватно відтворити поетики біблійних псалмів, які нас найбільше цікавлять. Проте інтерпретація засадничих принципів, етимологічних і риторичних фігур цих творів з огляду на сакральну сутність Біблії, мусила бути максимально дотриманою і правдивою.

Варто звернути увагу на ще деякі стильові прийоми, які перегукуються у думках з біблійними псалмами, на так звані "полісидентони". Вони з'єднують кілька взаємодоповнювальних зміст речень тим самим сполучником або часткою, стаючи засобом мовної експресії. Це мусило передаватися і риторично піднесеному речитативному мелосу проголошуваних творів: Порівняймо фрагменти із книги пророка Ісаї та з думи про втечу трьох братів з Азова: а) "І на всі гори високі, / І на всі згір'я піднесені, / І на всі башти високі, / І на всі мурі стрімкі /, І на всі кораблі із Таршішу, / І на все, нащо дивимося пожадливо". — Біблія. — С. 683. в) "И наша душа грихив до вику не видкупишця, / И будем ми до байраків, до мелюсив добигати, / И будем ми терновни виття верхи стинати, / И будем тоби, найменшому брату, пиший пишаниця на признаку покидати". — Грушевська К. Там само. Т. I. — С. 113. Із приповіді Агура, Якеєвого сина, месіанина: а) "Хто у жмені свої зібрав вітер? / Хто воду в одержу зав'язав? / Хто поставив усі кінці землі?" (Біблія. — С. 661)

Із думи "Сокіл": в) "Чи його сильні дощі затопили, / Чи буйні вітри заносили? — Соколе брате! Твого соколяти Ні сильні дощі не затопили, / Ні буйні вітри не заносили". Грушевська. — Там само. Т. I. — С. 32. (полісидентон поєднаний з заперечним паралелізмом, особливо характерним для дум).

Стало повторюваний початковий звук у віршових рядках — анафора із полісидентоном — відіграють важливу роль у риторичному мовленні, у розширенні сенсу нанизаних на спільні початки думок, маючи також евфонічне значення.

Уривок із другої книги Самуїла, де, окрім полісидентонів, мають місце гомеоптотони¹⁴, — повторювані подібні, чи коренево споріднені слова, які дають ефект асонансів, поглиблюють і підсилюють сенс проголошеного: “Із чесним — по чесному, Із чистим — поведишся чисто. / а з лукавим — за лукавством його! / І народ із біди ти спасаєш... — Біблія... Там само. — С. 337.; Із книги пророка Ісаї. Розділ “Суд над світом”: Грабіжники граблять, і грабуючи граблять грабіжно. — Біблія. — С. 704. Порівняймо подібний засіб у наведеному вище фрагменті билини: думали думушку єдину, / А єдиную думушку крепкую; або в думі: Да зв’язали его сирію сирицею, / Да гей же, сирію сирицею / Да положили его пред праведним сонечком. / Да як стала сирая сириця сихати, Став Іван Богуславець / Да на пробу кричати. (Грушевська, Т. 1. — С. 17. З думи “Про Івана Богуславця”).

Етимологічна фігура (останній приклад) з одним і тим же коренем семантичному аспекті відіграє функцію метонімії, підсилює виразність вислову. У думках таких прикладів немало: “Сирая сириця до жовтої кості / Тіло козацькеє пройдала”; Грушевська. — Т. I. — С. 14. Там стояла темная темниця, / А в тій же темниці 404 невольничка. — Грушевська. Там само. — С. 17. “Ой то не пили пиляли” (Грушевська — Т. I. — С. 110); піший-пішаниця, чужий-чужениця” (Там само. — С. 111), хвиля-хвилешна, тощо. Близьким засобом до наведених синонімічних фігур є відзначені Ф. Колесою “градації синонімів”, на зразок: плаче-ридає, квилить-проквіляє, рече-промовляє, січе-рубєє”¹⁵.

В епіці, в думках полісидентони, синонімічні паралелізми дуже поширене явище: “А вона подостаток грошей має, / А вона нікуди у ніх ліку не знає, / А вона ж нікого не боїться / А вона ж нікому ні подчиняється”. (З думи про Івася Коновченка. — Грушевська К., Українські народні думи. Т II. — Київ-Харків, 1931. — С. 95.)

Речитативний плін мови в думках, подібно, як і в біблійних псалмах, переривається смисловими цезурами, які найчастіше збігаються з логічним закінченням фраз. Наявні в ньому риторичні фігури провокують вирівнювання віршових рядів, появу асонансів, рими, вирівнювання пропорцій в музичному речитативі,

варіативне повторення тих же інтонаційних формул в музичному речитативі, або ж і навпаки, їх контрастну експозицію в музиці. Наведені приклади можуть викликати питання: — А що тут особливого? — Справді епос, лірика народів світу відрізняються наявністю повторюваних структурних елементів — сталих універсальї, що й дозволяє вважати їх спільними типологічними елементами усіх епосів. Та саме у неповторності інтерпретації цих універсальї — мовній, музичній полягає національне багатство кожного окремого епосу.

Ритмічний пульс нерівноскладового вільного вірша думи з найчастіше вживаною дієслівною римою, розчленований логічними цезурами на так звані нерівновеликі уступи, що передаються структурі музичного речитативу, перегукуються з подібними за синтаксичним укладом біблійними псалмами, з їх розподілом на т. зв. “перикопи” — нерівномірні сегменти тексту. Процитуюємо уривок з книги приповістей Соломонових (а) та з думи про Марусю Богуславку(б):

(а) *Мудрість свій дім збудувала,
сім стовпів витесала...
І трапезу свою приготувала,
Дівчат своїх вислала.
І кличе вона на висотах міських:
— Хто бідний на розум, хай прийде сюди,
А хто нерозумний, говорить йому:
— Ходіть, споживайте із хліба мого
Та пийте з вина, що його я змішала*¹⁶

(б) *...Маруся-бранка, попівна Богуславка
По Чорному морі пройджала,
До темної темниці прибувала
Та вона до козаків, бідних
невольників тихо словами промовляла:
— Ви козаки, бідні невольники,
Ви у неволі прибуваєте,
— Скажіте мені, що в нас тепера в
християнських городах за день?*¹⁷

У біблійних псалмах, у думках дуже поширена архаїчна форма вживання дієслова наприкінці речення. Звідсіль такі часті дієслівні рими, — у даному разі в поєднанні з полісидентоном:

Із книги Йова. Біблія. — Там само. — С. 506:

*Бодай темрява й морок його заступали,
Бодай хмара над ним пробувала,
Бодай темнощі денні лякали його...*

Із думи “Удова”:

Щоб вас перва недоля побила, —
Щоб Бог хліба не вродив,
А друга недоля щоб побила,
Щоб не стали вас люде знати...
Грушевська К. — Там само. Т. II. — С. 265.

Поспіль у біблійних псалмах зустрічаються інверсії, поєднані з паралелізмами, які підносять риторичний стиль вислову:

Я блукаю у смутку своїм і стогну, —
Від крику ворожого,
Від утисків грішного.
Псалом 55. — Там само. — С. 572.

У думі: Голова моя козацька,
Голова моя молодецька!
Ти пробувала в землях турецьких,
В вірах бусурменських...
Втеча трьох братів з Азова. Грушевська К., Т. 1. — С. 126.;

інвокативи (звернення) до природи і вищих сил:

- Прокинься, о вітре з півночі,
І прилинь, вітре, з півдня, —
Повій на садок мій;
Нехай потечуть його пахощі.
З Пісні над піснями. Біблія. — Там само. — С. 678.

- Полинь ти, соколе ясний,
Брате мій рідний,
У городи християнські,
Сядь-пади у мого батька, у матері перед воротьми.

Невольницький плач. Грушевська. — Там само. Т. 1. — С. 12.

Або: із книги псалмів. Псалом 1:
Позриваймо ми їхні кайдани,
Поскидаймо із себе їхні пута.
Біблія. — Там само. — С. 540.

Із думи про Самійла Кішку:
Кишка Самійло из рук, из ног тогда кайдани спускае,
До невольников словами промовляє:
- Невольники, из рук, из ног кайдани спускайте,
Брязку не учините...

Грушевська К. Там само. — Т. 1. — С. 43.

Народна псалма про Йосифа прекрасно (за публікацією П. Безсонова) має відповідники в євангельських притчах, де згадується про Йосифа святого. Тут звертає на себе увагу староцерковна лексика: рече, врани, сталі епітети, які вживаються і у народних псалмах і в думках, такі як “чорні врани”, “чорнокрильці”, подібні поетичні вислови, наприклад: очі клювали, очі висмикали: послідовно вживані дієслівні рими:

З народної псалми про Йосифа святого:
- Речет хлебодар виночерпу:
- Ах же ти, братец, виночерпец!
- Мне-ка грозним сон показался:
- Как будто чорные враны прилетели,
- Темную темницу отворяли,
- Ясные мне очи исклевали.

Безсонов П. Калеки перехожие. Сборник стихов. — М. 1861, — Вып. 1. — С. 164.

З думи про озівських братів:
До братів рече, слова промовляє,
Ой то рече- промовляє,
Братами називає...
Орли чорнокрильці налетали,
У головах сідали,
На чорни кудри наступали,
З- під лоба кари очи висмикали...
Грушевська. — Там само. Т. I. — С. 126-127.

Музичні паралелі. Попередньо наведена псалма з мелодією про Михаїла Архангела у виконавці Ївги Христенко з Валківського р-ну Харківщини з поетичного боку — силabisного вірша, інвокацій, репрезентує той же спосіб вислову, що і псалма про Йосифа і дума про азовських братів. Із псалми про Михаїла Архангела:

Рече то їм Пресвятая Богородиця:

- Ах ви, раби недостойні,
Ви на белому светі жили-проживали,
На Божой храм не надаряли,
І ніщих, ни вбогих не наділяли,
І стрального і дального в дом не приймали...

Рукописні фонди ІМФЕ. Ф. 6-4.
Од. зб. 19, арк. 41.

Нерівноскладовий вільний вірш і астрофічний речитатив названої псалми (див. нотн. приклад № 1) представляє ті ж інтонаційні формули, зокрема “характерні” у межах хроматичних тетраходів, що властиві й думам — Про азовських братів, Про Марусю Богуславку, Про удову, Про Олексія Поповича, Про сестру і брата, що їх рецитували попередньо згадвані лірники з Харківщини — Н. Колісник, В. Гончар, Н. Баклаг, С. Веселий. (Див. Рукописні фонди ІМФЕ. — Фонд 6-4, од. зб. 194). Сталі звороти, типові для псалми: g fis es d; es fis g a, а також для дум: fis g fis es d; fis es d c: Нотний приклад № 2 — фрагмент з думи “Удова і три сини”. Співав лірник Н. Колісник.

Біблійну притчу про Лазаря, яка збереглась у репертуарі майже усіх слов'янських епічних співців, Іван Франко назвав думою

№ 2

... до це - ркви, як бджо - ли гу - дуть, а з це - ркви йдуть, як мак про - цві - та - є,
по - ла з по - ло - ю то - рка - є - ться, о - дно о - дно - го з пра - зни - ком по - здо - ро - вля...

Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Рильського НАНУ
фонд 6-4, од.зб. с. 194.- арк. 37

XV ст., присвятивши їй велику розвідку "Слово о Лазареве воскресенні" (ЗНТШ, 1900. — Т. 35-36). Як вже відзначалося, не маємо автентичних записів біблійних псалмів з тих далеких часів. Проте окремі дотичні матеріали могли б слугувати підтвердженням давності того типу рецитатив з хроматизмами, який має місце у наведеній псалмі про Михаїла та в думках. Болгарська дослідниця Єлена Тончева у статті "За Полиелей "Българката" — възможно взаимодействие между църковен и фолклорен певчески професионализъм?" наводить транскрипцію невменого запису псалма з XV ст. з хроматичним звукорядом *c des e f g as h c*¹⁸, який цілком покривається з арабським ладом "хіджаз" (від області Саудівської Аравії на узбережжі Червоного моря), який отримав назву східного хроматизму. Тут не зайвим буде згадати слова з однієї із найбільш популярних дум — "Плач невольника", що вказує на топоси і ситуацію продажу полонених на невільничих ринках Сходу.

*Будуть ушкали, турки-яничари набегати,
У Червоное море у Орабськую землю запродади,
Будуть за них сребро, злато, не лічачи,
Сукна дороги, поставами не мерачи за них брати...*

Грушевська. Там само. — Т. I. — С. 11.

Невольницька тема у давніх думках викликає ремінісценції з тією ж про вавилонську неволю в Біблії.

Не менш цікавим джерелом наявності вільного прозоподібного речитативу зі східними хроматизмами є речитативи із стародавніх театралізованих біблійних дійств, т. зв. "пуримшпіль", які у значній кількості із текстами на біблійні сюжети подав М. Береговський у книзі "Еврейские народные музыкально-театральные

представления" (К., 2001). У вступі до цього фундаментального зібрання він відзначив, що відомості про такі дійства збереглися з V ст. (Там само. — С. 45). Ось фрагмент речитативу до дійства "Ахварош-шпіль" (зап. в м. Калинковичі, Білорусь): Нотний приклад № 3.

Той же хроматизований лад присутній у численних інших речитативах (див. Береговський. — Там само. — С. 213, 235, 233, 251, 257, 268, 325, 353, 468, 469, 470, 525, 526 та ін.). Коли б матеріал, поданий ученим, не був би записаний, від осіб з різних місцевостей України, зокрема й на півночі — в Гомельській області Білорусі, Смоленській — в Росії, де подібний вільний речитатив і ладовий модус не є поширеними, можна б думати, що мелодії запозичено в інших народів. Натомість, єдиний інтонаційний стиль в усьому наведеному матеріалі переконує в його органічності і спорідненості з пісенністю південно-східних народів, зокрема греків, македонців, болгар, турків, румунів, молдаван, тобто з фольклором народів південного і східного ареалу, які мали з українцями багато спільного в етно- і культурогенезі.

Той же тип мелосу виступає, наприклад, у болгарській, молдавській пісенності — нотні приклади № 4 і № 5.

В оцінці подібного типу мелодій з хроматизмами, зокрема, у думках, існують два погляди: П. Сокальський, Ф. Колесса схилились до східних, тюркських впливів на думи. К. Квітка вважав, що хроматизм у персо-арабів, турків, південних слов'ян виник під впливом греків. "Оскільки введення інтервалу збільшеної секунди було в свій час прогресивним явищем, не можна знехтувати згодом, що при загальній

№ 3

...fo - ter ki - nig, ci ge denk - stu, az ix bin ba dir ge - ven
 ta - jer un ta - jer un ject tut bren - in Hom - on - ken ajn he - li šer fa - jer...

Береговский М. Еврейские народные театральные представления. - К., 2001. - С. 236.

№ 4

M.M. ♩ = 116

Пу - счу - ди съ Мар - ку кра - лю - ви - - - ча
 по - счу - ди съ за ху - би - ва Ян - ка...

Български юнашки епос. - София, 1976. - С. 117.

Міоріца

№ 5

♩ = 120

О, пе - ун - пи - черде плай пе - о - чу - рэ де рай
 я - тэ вин - ын - ка - ле се ко - вор ла - ви - ле трей тур - ме де - мей...

Кынтече популяре Молдовенешгь. - Кишинеу., 1967. - С. 13.

скхильності народів південної і південно-східної Європи до хроматизму взагалі рух у його ствердженні у древності очолили саме греки¹⁹ і, як слідує з його іншої статті²⁰, він мав би тут розвинути, ще задовго до часу, коли слов'яни заселили Балкани. У цій же розвідці є слушне зауваження про те, що музикуванню древнього пастуха, який самотужки виготовляв найстарші у світі духові інструменти, не передувало професійне вчення про ладові системи.

Формульно-імпровізаційний, хроматизований тип мелосу ми схильні пов'язувати саме з древньою пастушою культурою та флейто-

вим інструментарієм народів²¹, які зберегли його й досі. Відомий німецький учений В. Віора вважав, що давній мелізматичний спів культивували пастуші народи ще перед введенням хоралу. Дослідник окреслював його як спів у вільному ритмі з експресійними стрибками²². Не вникаючи тут у проблему походження хроматизму й у те, хто у кого перейняв його (а теорія запозичень та міграцій культурних здобутків, була свого часу панівною), треба думати, що він не став би таким органічним для народів Індії, Близького Сходу, Балкан, значною мірою для Півдня України,

коли б не існувало історичного і соціально-психологічного ґрунту для його освоєння слуховим досвідом. В роботі А. Ідельсона, який спеціально займався персо-арабською музикою, Квітка відзначає як “дуже важливу констатацію того, що звукоряд в обсязі кварта з півторатоновим інтервалом поміж 2 і 3 ступенями є улюбленим і дійсно народним...”²³

“Мелізматичні прикраси, які надавав Вересай основному безритмовому мотиву, важко піддаються запису. Дрібні інтервали надають цим прикрасам характер, близький до східних мелодій. Як здається, можна це пояснити багатотонним сусідством з татарами, турками. В цих прикрасах можна знайти багато спільного з піснею Муедзина перед сходом сонця... Закінчення кожної думки завершується відповідною фігурою — d cis b a.”²⁴ Щодо формульно-варіативного і хроматизованого мелосу, наявності в ньому збільшених секунд, зменшених кварт, нахшлагів, форшлагів, характерних і для дум, зокрема, такої низхідної поспівки, як — d cis b a, паралелі до яких знайдемо у грецькій, арабській турецькій, єврейській, болгарській, македонській, сербській народній музиці, то вони могли б тільки підтвердити достовірність припущень вчених археологів, істориків про давні пастуші міграції зі Сходу на захід і навпаки, а щодо музики, додамо, — про вироблення протягом віків спільного модусу мислення для Близького Сходу, Балкан і Причорномор'я, в тому числі і для південних теренів України, де найактивніше розвивалася пісенна епіка. Не випадково у фольклорі українських Карпат досі збереглися близькі до дум речитативні мелодії з хроматизмами в епічних співанках, де, як і в думах, панує формульно-варіативний тип мелодії. (Див. Співанки-хроніки. Новини. — К., 1972. — С. 178, 371, 403, 419, 462 та ін.)

Як у поезії дум, так і у принципах ритмічного розгортання словесно-музичного речитативу під інструментальний супровід, у його підпорядкуванні довгим поетичним текстам, у хроматизованому мелосі — у всьому тому комплексі виразових засобів, цілком очевидні дуже давні зв'язки стилю дум з поезією і музикою Переднього Сходу і зокрема Балкан, з агіографічною творчістю та її потаємною семантикою, що є ознакою її древності. Духом сакральності, теоцентризму, властивим Біблії, неодмінно була пройнята діяльність древніх бо-

гомолів, виконавців духовного епосу. Окремі елементи їх псалмодійного стилю передались і українським кобзарям, лірникам, які у своїй творчості, зокрема у козацькому героїчному епосі, поєднали традиції духовного і світського, східного і західного начал, у цілком оригінальному плані розвинувши їх в українських народних думах, що досягнули вищого рівня досконалості у поетичному і музичному вислові. Природньо, у цьому процесі вирішальну роль відіграла багатотонна українська народна творчість: казкова, баладна, історична, в якій віками шліфувалась поетична мова українського фольклору. Вона слугувала фундаментом розвитку як світської, так і духовної творчості. Давні думи мають немало міфічних елементів, наприклад, типовий для казок, сповільнений тип розповіді, енумерації:

*То їхали вони тернами та байраками,
Темними лісами
Не день, не два, не три, не чотири.
Як стали вони іс темних лісів виїжджати,
До річки, до Кримки прибувати,
То став середульший брат до старшого брата
Словами промовляти...*

Грушевська. — Там само. — Т. 1. — С. 118.

Попередньо йшлося про передумови, які могли впливати на формування початків поетико-стильових особливостей дум, про їх зв'язки з давньою агіографічною літературою, а музиці — з модусом мислення південно-східної зони.

Проте, цілком очевидно була й друга хвиля цих зв'язків в період козацької реформації, секуляризації мистецтва, піднесення в ньому героїчних мотивів, появи в XVI ст. кобзарів, лірників, тенденції до відродження Київського богатирства, а водночас і моди на орієнталістику, що засвідчують українська, польська література XVII ст., барокова геральдика, розквітування стилю поезії, музики. Стиль дум остаточно сформувався в XVI-XVII ст., і, увібравши новіші нашарування поетики і музики барокової епохи, в яких можна відчутти поєднання дуже давніх елементів народної та духовної творчості — божественного і світського з елементами, які простежуються у всій культурі України періоду Козаччини. У той багатий на події період історії України, її жвавих зв'язків з іншими державами, змін ренесансної епохи бароковою, синтезу східних і західних начал в європейській культурі, думи не могли уникнути цих впливів. Іконографічна

емблема козацького бароко — козак Мамай, звернений поглядом на Схід і Захід, уособлює в своєму образі цей синтез. Присутні в думках кванти античної поетики піддаються зумисному оздобленню, подібно, як і усе барокове мистецтво — іконопис, архітектура, живопис. У думках з'являється новий компонент, який можна назвати *флоридацизмом*, розквітчуванням, орнаментациєю слова, музики, який узгоджується з інтересом до барокової орнаментики. Візьмімо початок з думи про Самійла Кішку, текст якої ампліфікований надмірними епітетами, енумерацією, гомеоптонами, паралелізмами:

*Из города Козлова до города Трапезона
Гуляла галера цвєткована-мальована,
Чєтирма цвєтами процвєтанна.
Первим цвєтом процвєтанна-
Синими киндяками обвиванна,
Другим цвєтом процвєтанна,
Турецькою червоною габою обвиванна.
А третім цвєтом процвєтанна —
Християнскою кров'ю фарбованна...*

Грушевська. Там само, Т 1. — С. 41.

Нічого схожого з плачами (а думи вважав Колесса лише вищою стадією того, що, того ж самого, що й у плачах, речитативного стилю)²⁵, у цій думі не знайдемо, як і, наприклад, у думі про козака Голоту, відомій запису з XVII ст., чи циклі дум про Хмельниччину. Подібність у принципах вислову з вищенаведеною думою очевидна натомість з віршею “Для власного вжитку” Д. Туптала, по-бароковому розквітчаною епітетами, інверсіями, прилаштованими до паралельних рим, які водночас нагадують античну літературу.

*Де мої нині замки коштовни муровані
І палаци мої світне і слічне мальовані,
А шкатули золотом нафасовані...*

Див.: Чижевський Д. Історія української літератури. — Тернопіль, 1994. — С. 247.

Існує уривок думи про Самійла Кішку в автентичному варіанті від лірника Івана Скубія з Полтавщини наявний в розшифровці Ф. Колесси (“Мелодії українських народних дум”, К., 1969. — С. 321). Це пізній запис, який не може дати певної відповіді, як ця дума звучала в далекому минулому. Але по ньому можна судити про співдію структурно-синтаксичних принципів тексту і музичного речитативу. Останній розгортається колонами відповідно

до логічних цезур тексту, і ті риторичні фігури-паралелізми, евфонізми, які є у словесному тексті (у варіанті від Скубія є деякі відміни у порівнянні з наведеним вище текстом — говориться тільки про три “цвіти”, якими завітчана галера), передаються і музичному речитативові: початок експозиційного типу (“Що з города Трапезона виступає галера трьома цвітами уквітчана й мальована”) — 1 уступ містить дві мелодичні формули; друга з них у верхньому регістрі орнаментально варіюється в уступі “2”, завершуючись щоразу низхідними і ритмічно подовженими закінченнями на тоніці, які відповідають асонансним клаузулам з повторами кожної словесної фрази чи речення. (Див. Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. — К., 1969. — С. 321-323). Той же принцип розвитку має місце у попередньо наведеній псалмі “Про Михаїла”²⁶.

Свідома *флоридизація* поетики і музики дум, яка має зв'язок із репрезентативно-камерними, так би мовити, оказійними формами їх виконання — це вже окрема тема розмови про еволюцію стилю дум на новітньому етапі у зв'язку з удосконаленням самого акту виконавства українського думового епосу, з розвитком супровідних інструментів кобзи, бандури.

Підсумовуючи сказане, ще раз наголосимо на тому, що генезу дум не слід пов'язувати тільки з плачами. У їх стилі, моралістичному спрямуванні є елементи впливів давньої духовної літератури, які йдуть з агіографічних джерел, зокрема Біблії. Характер прозоподібного речитативно-квантитативного мовлення в думках, властивий їм принцип формульно-варіативного розгортання мелосу, її хроматизований ладовий модус якнайтісніше пов'язані з епічною творчістю Півдня Слов'янщини і Сходу. То ж з боку стилю українські думи репрезентують одне з найстарших явищ в європейській епії, хоча за змістом належать до пізньостадіального її розвитку. Саме ця їх багаточаровість, яка арочно об'єднує найдавніші начала примату античності із новішим бароковим світом, робить думи одним з найцікавіших і ще до кінця не розгаданих феноменів слов'янського народного епосу.

- 1 Див. *Якобсон Р.* Работы по поэтике. — М., 1987. — С. 49.
- 2 Архангел Михаїл — глава ангелів, який б'ється з драконом. За біблійними переказами про страшний суд він зважає душі на терезах. Праведні розміщуються праворуч від Ісуса, грішні — ліворуч і потрапляють у пекло. Див. Святе письмо в європейській культурі. Біблійний словник. — К., 2004. — С. 216.
- 3 Поширенням ліричного репертуару і розшуками матеріалів, які стосувалися його в минулому, займається М. Хай у своїй практичній ліричній виконавській діяльності та теоретичних дослідженнях народної вокально-інструментальної музики. Записи псалмів від сучасних народних співиць, їх транскрипції та аналізи здійснила О. Богданова. Див. її канд. дисертацію "Лірицька традиція в контексті української духовної культури" — К., 2002.
- 4 Про це більш докладно в нашій роботі: "Українські думи в міжетнічному діалозі" // *Родовід*, 1995. — № 11. — С. 68-81.
- 5 Див. *Колесса Ф.* Мелодії українських народних дум. — К., 1979. — С. 70-74.
- 6 На цьому неодноразово наголошувало у попередніх наших роботах. Див.: *Грица С.* Мелос української народної епіки. — С. 31-32.
- 7 М. Халанський до пісні про Байду, яку вважає старшою за думи (до нього приєднується і Ф. Колесса) наводить такі південнослов'янські паралелі: болгарську про Кулевича бана і Марка, сербську про Секулу, в яких герої, нехтуючи спокуюся пропонуваного султаном багатства, прославляють християнську віру всупереч ісламу. Див. про це: *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум. — Львів, 1921. — С. 20.
- 8 Біблія або книги Святого писання Старого і Нового заповіту. — К., 1992. — С. 608.
- 9 *Грушевська К.* Українські народні думи, Т. 1. — Корпусу. Перевидання: *Грушевська К.* Українські народні думи, Т. 1. — Корпусу. — К., 2004. — С. 142.
- 10 Біблія або книги... — С. 556.
- 11 *Грушевська К.* — Там само. — С. 5.
- 12 Євангеліє від Луки / Біблія або книги святого писання Старого і Нового заповіту. — С. 83-84.
- 13 *Фрэнсер Дж.* Фольклор в Ветхон Завете. — М., 1985. — С. 70-71.
- 14 Від грецького — означає повторювання подібних складів, чи похідних форм від одного кореня слова у віршових рядках. На цей поетичний засіб звертає увагу Р. Якобсон (див. цитовану працю).
- 15 *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум. — Львів, 1921. — С. 93.
- 16 Книга проповідей Соломонових. Сім стовпів мудрости. Біблія або книги Святого писання... — С. 641.
- 17 Українские народные думы. — М., 1972. — С. 128.
- 18 Професіоналізмът народната музикална и средновековната певческа практика / "Музикални хоризонти", 1989. — С. 161.

19 *Квитка К.* О происхождении хроматизма в народной музыке славянских народов // *К. Квитка.* Избранные труды в двух томах. — Т. I. — М., 1971. — С. 325.

- 20 *Квитка К.* Первобытвые звукооряды. — Там само. — С. 256.
- 21 Див. *Грица С.* Мелос української народної епіки. — С. 72, 80-86 та ін.
- 22 Див. *Там само.* — С. 72.
- 23 *Квитка К.* О происхождении хроматизма... — С. 323.
- 24 Див. *А. К-ский.* (Очевидно О. Кістяківський. — С. Г.). О музыке псалмов Остала Вереса. — "Киевская старина". — 1882. — Т. III за август. — С. 286.

25 *Колесса Ф.* Про генезу українських народних дум. — С. 81.

26 І псалми про Лазаря, про Христові муки, Про сон Богородиці та ін., як і окремі побутові думи, наприклад, Про удову і трьох синів, Про сестру і брата, Про від'їзд козака з матірньої хати, існували у двох редакціях — у формі нерівноскладової речитативі квантитативного типу, а також рівноскладового силабічного вірша, наближеного до строфічної пісні, найчастіше з хоретичним тетраметром (4+4). У псалмах та строфічних варіантах думових сюжетів зустрічались і складочислові форми (6+6); у російських варіантах псалм поширеною була і форма (5+5), близька, як це справедливо відзначив Ф. Колесса, до колядок та билінного вірша. У цій традиції співу побутових дум і псалмів, зокрема в західноукраїнських землях, слід добачати впливи новітнього силабічного вірша, схильного до стопності. Порівняймо фрагменти думи "Про удову":

а) У Гната Гончаренка з Харківщини:

*Йди ж ти, нене, прич від мене,
І будуть, нене, гості в мене,
Царі та князі,
Будуть пити, гуляти,
Будеш ти, мати старая,
У порога геть стояти.
Ой то я ж тебе не знатиму
За своєю гордоцюю.*

Колесса Ф. Мелодії українських народних дум. — К., 1969. — С. 388-389.

б) Наш запис пісні про бідну удову і трьох синів з с. Кобакі Косівського р-ну Івано-Франківської обл. від М. Олексюк:

*Йди, нене, геть від мене, 4+4
Будуть, нене, гості в мене, 4+4
Гості будуть у жупанах, 4+4
Побратими у луданах, 4+4
А ти в мене в сірчаніні 4+4
Та й у простій сарданіні. 4+4*

Грушевська. — Там само, — Т. II. — С. 217.

Ця дума є ніби інверсією теми "Прощання козака з родиною", чи навпаки: *Йди ж ти, сину, проч від мене, бо не маєш ти часті в мене...*

The question about Bible element in Ukrainian epic songs "Dumy" is justifyde by the existance of the biblical texts in the repertuar of the Ukrainian epic singers (lirnyky and kobzari). It is a well known fact that Pavlo Zytetskuy in his work "The Thoughts about Ukrainian Folk Dumy" (1893) talked about genetic connection between dumy and the community of elderly singers who lived in the church hospitals (and could be the creators of the kozak epic). His idea did not receive any support among scholars and was not popular at the time. But it had a rational element. As we analyzed Dumy and Bible Psalmz we came to a dissision that they do have many common alements in their text and melodic structure and performance. In this article we point out that bible psalms and epic songs have following common elements: 1. Psalm-rytorical quintative type style with anequal verses; 2. The performance of psalms with gusly, as the Old Testimony mentions and performance of the Dumy with the kobza and lira; 3. The presents in both of the "verbum dictionus" - verbal rhyme; 4. Often use of the inversions, polisidentons and homeoptotons. There are also a lot of other common elements in both genres. For instance, pray like endings as ending formulas, talking like performance style and others. All these element are analyzed through the samples of Bible psalms and dumy texts.